

2-СЕКЦИЯ. ТІЛ БІЛІМІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ, МЕДИАДИСКУРС ЖӘНЕ ТІЛ МӘДЕНИЕТІ

Жартыбаев Асылбек Ешенкулович

«Bolashaq» Академиясы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры,
филология ғылымдарының докторы

Қарағанды қаласы, Қазақстан республикасы

as.zhar@mail.ru

ҚАРАҒАНДЫ Өңірі ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТАРИХИ, САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК АСПЕКТІЛЕРІ

Бұл мақалада ұлттық топонимиялық терминдерді зерттеудегі ғалымдардың ойы бір жақты емес екендігі және Орталық Қазақстан топонимдерінің кеңестік дәуір идеологиясына сәйкес үлкен өзгерістерге ұшырағаныдығы сөз етіледі.

Ұлттық топонимдер ерекшеліктері тек тілдік фактілер тұрғысынан ғана зерделенбейді, сонымен қатар сол өңірдің геофизикалық жағдайына, жергілікті этностың этникалық мәдени ерекшеліктеріне және сол аймақтың әлеуметтік тарихына, саяси ұстанымына да байланысты қарастырылады. Әрбір атау тарихи, ал топонимдер – тарих айнасы [1,24]. «Все типы наименований историчны: каждый возникал в определенный период у определенного народа в конкретной среде» [2,3]. А.А.Белецкий де әрбір ономастикалық материалды мерзімдік және хронологиялық тұрғыдан қарастырудың тиімділігін айтқан: «Изучение ономастического материала, как и всякого другого лексического материала, должно начинаться распределением его во времени и пространстве, то есть с темпоральной и специальной дистрибуции» [3,31]. Яғни, белгілі бір аймақтағы атауларды белгілі бір уақыт, дәуір кеңістігінде қарастыру ономастика ілімінің құндылығын арттыра түседі. Бұл жай ф.ғ.д., профессор Т.Жанұзақов зерттеулерінде де сөз болған. Ол қазақ антропонимдерін хронологиялық тұрғыдан қарастыру барысында төрт дәуірлік кезеңге бөліп, соның төртінші бөлігін кеңестік дәуірге жатқызады [4,21]. Е.Керімбаев, Т.Жанұзақов пікірлеріне қосыла келіп, белгілі бір дәуірге тән атаулардың әлеуметтік сипаты тікелей тарихи жайларға қатысты болатынына тоқталған: «Социологический аспект самым тесным образом связан с историческим фактором в ономастике, т.к. социальность имен predetermined и обусловлена самой историей и идеологией общества, в котором зарождаются и функционируют собственные имена» [5,60]. Жалпы ономаст ғалымдар ономастикалық атаулардың белгілі тарихи кезеңге қатысты келетінін толық қолдайды. Пікірлер тек сол кезеңдерге бөлу барысында ғана ерекшеленеді. Алайда кеңестік дәуірдегі ұлттық жалқы есімдерді ең алғаш Т.Жанұзақов қана жеке кезең ретінде қарастырса [4,21], осы тұрғыда ой айтқан Ұ.Рысқалиқызы кеңестік дәуірді жаңа қабат тобында қарастыруды ұсынып, оның ішінде кеңестік дәуірде қалыптасқан ұлттық топонимдерді шартты түрде төрт топқа бөледі [6,23-24]. Қ.К.Рысбергенова Оңтүстік Қазақстан топонимдерін тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеу барысында аталған дәуір топонимдерін үлкен екі топқа топтастырып (1920-1940 жж. атаулар және 1940-1960 жж. атаулар), екінші топты тағы да үшке бөледі [7,44-46]. Біздің ойымызша, басты мәселе кеңестік дәуір топонимдерін жаңа немесе ең жаңа қабаттық құрамда қарастыруда емес, мәселе, осы дәуір топонимдерінің негізінен идеологиялық сарында қойылуының себептерін ашуда көрінбек. Себебі, осы кезеңдік (кеңестік дәуір) топонимдер (негізінен ойконимдер) жасауда негізгі тұрғындар (қазақтар) өздері өскен ата жұртында жаңадан ұйымдастырылып жатқан елді мекендерге ат, атау беруден сырт қалды. Атаулардың басты тобын колониальды топонимдер құрады, ал ана тілінде қойылған атаулардың өзі белгілі бір идеологиялық мақсаттан асып кете алмады. Осы кезеңдегі түрлі тарихи өзгерістерге сәйкес (коллективтендіру, колхоздарға біріктіру, совхоздар құру) бұрынғы ұлттық сипаттағы атаулардың біршамасы қолданыстан шығып, жойылып кетті. Әрі

Ресей патшалығының отарлау негізді (колониальды) топонимдері кеңес дәуірінде де өз жалғасын тауып жатты. Э.М.Мурзаев кеңес дәуіріндегі Орта Азия республикалары топонимдерінің жасалу жолдары туралы орынды пікір білдірген: «Следует сразу же заметить, что идеологической и политической информативностью обладают в большой или меньшей степени все без исключения *колониальные топонимы*» [8,102]. Жаңадан ұйымдастырылған елді мекен атаулары белгілі бір жүйеге негізделіп, қоғамдық санадан орын алмағандықтан және де тікелей Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің, ҚазССР Жоғарғы Кеңесі Президумы мен аудандық, облыстық атқару комитеттерінің қаулы, шешімдеріне сәйкес аталып жатқандықтан жиі өзгерістерге ұшырап тұрды. Мәселен, Қарағанды облысындағы Шет ауданы 1930-1936 жылдар арасында әкімшілік тұрғыдан төрт рет территориялық өзгеріске түскен: 1930-33 жж. Алматы облысына, 1933-34 жж. Қарағанды облысына, 1934-1936 жж. Қарқаралы округінің, 1936 жылы қайтадан Қарағанды облысы территориясына қараған. Бұл жай сол кезеңдегі барлық аудандарға ортақ құбылыс болып табылды. 1997 жылға дейін Ворошилов, Ульянов ауданы аталған қазіргі Бұқар жырау ауданының орталығы 1961 жылға дейін *Санниковское, Троцкое, Колхозное, Ульянов* атауларына өзгертілген. Қазір ол орталық Ботақара ауылы аталынады. Негізгі тұрғындардың өзі бұл атаулардың тек соңғы екеуін ғана біледі, ал алғашқы үш атау халық жадында сақталмаған. Қазіргі Абай ауданы да 1997 жылға дейін Мичурин ауданы аталып, орталығы Шерубай-Нұра атауынан 1961 жылы Абай қаласы атауына ие болған. 1961 жылдарға дейінгі Орталық Қазақстан аймағындағы осы тектес атаулар қазір тек мұрағат материалдарында ғана сақталып қалған. Бұл топтағы атаулардың да өз дәуірінде сан-салалы топонимдік, тілдік қызметтер атқарғанын есте тұту қажет. Жалпы кез-келген топонимнің экстралингвистикалық фактормен үндесіп жататынын ескерсек, экстралингвистикалық фактордың тарихи, әлеуметтік факторлармен тығыз бірлікте болатынын да ұмытпау керек. Себебі аталған факторларсыз аймақтық топонимиканың этнолингвистикалық сипатын танып-білу мүмкін емес.

Осы айтылған жайларды саралай келіп, біз аталған аймақтағы кеңестік дәуір идеологиясына қатысты атауларды төмендегідей төрт топта қарастыруды дұрыс деп таптық:

1. Кеңестік дәуірдің алғашқы жылдарындағы ұжымдастыру, колхоздастыру және кеңестік қоғамды орнату кезеңін сипаттайтын топонимдер;
2. Революция жетекшілері мен соғыс, еңбек ардагерлері және партия, ғылым, әдебиет пен өнер қайраткерлерінің есімдеріне қатысты қойылған атаулар;
3. Кеңестік дәуірдегі республика, КСРО және төңкеріс жеңісінің атаулы жылдарына, партия, комсомол съездеріне байланысты қойылған атаулар;
4. Тың көтеру жылдарындағы келтірінді (перенесенные) және тың ардагерлерінің құрметіне байланысты қойылған топонимдер мен кемелденген социализм жетістіктерін бейнелейтін топонимдер.

Алғашқы топтағы атаулар, негізінен, 1940 жылдарға дейінгі кеңестік жазба деректер мен мұрағат материалдарында ұшырасады. Мысалы, Игілік, Жаңажұрт, Шаруатеңеу, Гүлденсін, Қызылтендік, Қызылту, Қызылөркен, Жұмыскер, Құрама, Еңбекшіл, Жалшы, Жақсылық, Ұйымшыл, Шетжарық. Осы негіздес ойконимдер сол кезеңдегі Асан қайғы (қазіргі Жаңаарқа), Нұра, Осакаров, Ворошилов (Бұқар жырау), Тельман және тағы басқа Орталық Қазақстан ойконимдерінде де қайталанып отырады.

Міне, осы ойконимдер жаңа дәуірдің жаңа идеологиясынан толық хабар береді. Бұл атауларда алдағы күнге үмітпен қарау, жаңа қоғамнан жақсылық тілеу сарыны анық байқалады. Бұрыннан қолданымдағы сөздер жаңа ойконимдер жасауда ежелгі топонимдік жүйеден, жасалымнан басқаша сипатта ерекшеленеді. Бұл кезеңге дейінгі ұлттық топонимдер негізінен жер бедері мен ру, ру басы атаулары және түрлі ұлттық таным-түсінікке байланысты аталынып келсе, ал алғашқы кеңестік дәуір топонимдері саяси мәнге негізделеді. Мысалы, Өрлеу, Өркендеу, Еркіндік, Жақсылық, Игілік, Гүлденсін, Үлгі және тағы басқа атаулар осы кезеңге дейін қазақ топонимикасында қолданылмаған тың, жаңа

атаулар тобын құрайды.

Негізінен, 1940 жылға дейінгі кеңестік дәуір топонимдері жоғарыда атап өткен басшы органдар тарапынан ғана (атқару комитеттері т.б.) аталынып отырған, әрі ол біржақты саяси бағыт ұстанған. Себебі осы кезеңдегі түрлі саяси қателіктер мен отызыншы жылдардағы сұрапыл ашаршылық нәубетіне сәйкес бірде-бір топоним ұшыраспайды. «Топоним – тарих айнасы» десек, ондай тарихи жайлардың топонимдерде танбаланбай кетуі мүмкін емес. Алайда кеңестік дәуірдегі саяси ағымдар мен басшы органдар тарапынан ондай жайларға байланысты атаулар қойылуына шектеу қойылып немесе кейбір елеулі жайларға қатысты атала бастаған облыс жеріндегі Ашкөмпір, Ашқатын, Ашқұмадым, Жылқықырылған, Аманөлген және тағы басқа топонимдерді қолдануға қатаң тиым салынған. Осы топтағы кейбір атаулар сол өңірді мекендеуші тұрғындардың 1931-1932 жылдарындағы аштықтан қырылуына байланысты да қолданыстан шығып қалған.

Кеңестік дәуірдің алғашқы кезеңіндегі коллективтендіру идеологиясын бейнелейтін ойконимдердің басым тобының жойылып кетуіне тың көтеру мен колхоздарды ірілендіру (совхоздар құру) саясаты да әсер еткен.

Осы кезеңнің бір топ ойконимдері Азамат соғысы мен революция ардагерлері есімдеріне байланысты аталынған: Держинский, Ильичевский, Калинин, Киров және т.б. Сөз жоқ, бұл топтағы атаулар да белгілі бір кезең мен қоғамның әлеуметтік идеологиясына сәйкес қойылған. Олай дейтініміз, сол кезеңде Орталық Қазақстан өңірінен шыққан, Республика деңгейінде қызметтер атқарған революционерлер С.Сейфуллин, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Ж.Ақбаев, Ә.Бөкейханов, Х.Жүсіпбеков және тағы басқа есімдеріне сәйкес бірде-бір атаудың болмауы осындай ойға итермелейді. Бұл туралы В.А.Никонов орынды пікір айтқан: «Личные имена существуют только в обществе и для общества, оно и диктует неумолимо выбор их, каким бы индивидуальным он ни казался. Личные имена социальны все и всегда». Әлеуметтік жайлардың қажеттілігіне байланысты қалыптасқан осы негіздес ойконимдер өз кезінде бүкіл КСРО территориясындағы топонимдерді жүйелілік тұрғысынан жақындастырды, топтастырды. «Имя не только разделяет, но и вводит в ряд. Имя связывает носителя с другими носителями того же имени и с той группой общества, в которой оно принято» [9,157-158]. Айтылған ойды 1983 жылы Москва қаласындағы «Известия» баспасынан жарық көрген «СССР Одақтас республикалардың әкімшілік-территориялық бөлінісі» атты еңбектегі материалдар растай түседі. Осы анықтамалық басылымдағы 15 одақтас республика мен олардың құрамындағы 20 автономиялы республика, 8 автономды облыс, 10 автономды округтерде төңкеріс ардагерлері есімдеріне арналған атаулардан көз сүрінеді. Ол атаулардың номинациялық, топонимдік қызметтеріндегі жақындық пен бірліктің себебі бір орталықтан басқарылған идеологиялық саясатқа байланысты болғандығын қазір барлық республика ғалымдары жоққа шығармайды. Бұл жай партия мен мемлекет қайраткерлері және Ұлы Отан соғысы батырларының есімдеріне қатысты қойылған топонимдерге де ортақ:

Держинский (Ф.Э.Держинский атындағы совхоз), Киров (С.М.Киров атындағы аудан, шахта, е.м.) т. б. Келесі топтағы атаулар 1990 жылдарға дейін топонимдік қызметтер атқарып, КСРО таратылғаннан соң ұлттық топонимдермен алмастырылды, олардың бастылары: ВЛКСМ-нің 30 жылдығы атындағы, 1 май атындағы совхоздар мен Юбилейное селосы.

Ресей патшалығы дәуірінде басталған отарлау саясатына байланысты орыс тіліндегі атаулар Қазан төңкерісінен соң да жалғасын тапқандағы аталған аймақ топонимдері құрамынан мол көрініс береді. Соның бірі тың игеру жылдарындағы топонимдерге де қатысты. Қазақстан картасына елеулі «өзгеріс» енгізген кезең – тың және тыңайған жерлерді игеру жылдары мен тоқырау дәуірі. Тың жерлерге жасалған «шабуыл» миллиондаған гектар жердің қыртысын аударып, қопарумен ғана, Кеңес Одағының барлық жерінен миллиондаған «тыңгерлерді» әкелумен ғана тынған жоқ. Бұл өлкені толық «иелену» үшін оның аты-жөнін де түгел өзгертіп үлгерді. Академик Ә.Қайдардың бұл пікірі аталған өңірге де тікелей қатысты. Дегенмен, тың көтеру саясаты Қарағанды өңірінде әр қилы жүргізілген. Жері сулы, қара топырақты, егін егуге

қолайлы Осакаров, Нұра, Бұқар жырау, Ерейментау аудандарында тың көтеру саясатына байланысты жаңа совхоздар көптеп ұйымдастырылса, ал жері егін шаруашылығына қолайсыздау Ұлытау, Жаңаарқа, Шет, Ақтоғай, Қарқаралы аудандарында мал мен аздап егін шаруашылығына арналған совхоздар құрылған. Ал өндіріс орындары мол шоғырланған Абай ауданы жерінде жаңа подхоздар ұйымдастырылған. Бұл жай тұрғындар құрамына тікелей әсер еткен, егін шаруашылығына қолайлы өңірлерде орыс тілді тұрғындар мол шоғырланса, кейінгісінде аз қоныстанған. Ол алғашқы топтағы аудандарда орыс тілді атаулардың көптеп қойылуына жол ашқан.

Тың көтеру жылдарындағы келтірінді атаулар ана тіліндегі байырғы атауларды жойып жіберу мақсатын ұстанған. Осы жылдардағы партиялық саясат колхоздарды ірілендіру мақсатын сылтау етіп, жаңадан құрылатын совхоз орталықтарын елсіз мекендерге орналастырған, басшылық қызметтерге тек орыс тілділерді тағайындаған.

Әрине, базбір совхоз орталықтары тың көтеру жылдарына дейінгі елді мекен орнына орналасқанына қарамастан, әкімшілік ол мекендерге де орыс тіліндегі атаулар берген. Сондықтан да негізгі тұрғындар ондай мекендерді екі тілдегі атауларымен атай беруді дәстүрге айналдырған. Мысалы: Аңсар – Мраморный, Суыр – Калинин, Қотыр – Юбилейный, Ынтымақ – Самарское су қоймасы Тұзды – Новостройка тағы басқа. Әрине, қазіргі кезеңде бұл атаулардың басым тобы ұлттық үрдістегі ойконимдерге алмастырылған.

Орталық Қазақстан топонимдерінің кеңестік дәуір идеологиясына сәйкес үлкен өзгерістерге ұшырағаны ана тіліміздегі атаулардың осы кезеңде орыс тілі заңдылығына бұрмаланып, академик Ә.Қайдар тілімен айтқанда, «орыс тілі мәнеріне салынып» [10,153] кеткендігінен де көрінеді. Бұл жай орыстар көп қоныстанған солтүстік, шығыс, орталық өңірлерде молынан байқалады. Мысалы: Қалпақ – Колшак, Сораң – Сарань, Алты үй (Жалтыр) – Ялта т.б.

Міне, бұл жайлар ұлттық топонимдердің тарихи кезеңдердегі саяси-әлеуметтік идеологияға сәйкес бұрмаланып немесе жаңаша номинациялық жүйе құрайтынының жарқын дәлелі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Каз ССР. Краткая энциклопедия в 4-х томах. Т. 2. – Алма-Ата. – 608 с.
2. Попова В., Водчак Т.В. Отражение растительного мира в топонимах Казахстана//Тюркская ономастика. – Алма-Ата. Гл.Ред.КСЭ.,1984. – 608 с.
3. Масанов Н.А. Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII-XIX веков. – Алма-Ата,1984. –174 с.
4. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований. – Киев, 1950. – 312 с.
5. Джанузаков Т. Дж. Основные проблемы ономастики казахского языка. Автореф. дисс. на уч. степ. док. наук. – Алма-Ата. 1976. – 63 с.
6. Керимбаев Е.А. Лексико-семантическая типология оронимий Казахстана. – Алма-Ата., 1988. – 204 с.
7. Рысқалиқызы Ұ. Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі. – Орал. 2001. – 172 б.
8. Рысбергенова К.К. Историко-лингвистический анализ топонимов Южного Казахстана. – Алматы: Ғылым, 2000. – 153с.
9. Мурзаев Э.М. География в названиях. – М.: Наука,1979. – 167 с.
10. Никонов В. А. Имя и общество. – М.: Наука,1974.
11. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: 1998. – 304 б.

Жуынтаева Зәмзәгүл Нағашыбайқызы

Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

zamza_bota@mail.ru

ОРТА ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ ЕТІСТІКТІҢ ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Тіл тарихының даму кезеңдерінің бірі орта түркі заманы немесе түркі тайпаларының тілдерінің даму, қалыптасу заманы деп аталады. Бұл кезең Х-ХҮ ғасырлар арасын қамтиды.